

Neva Makuc

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja v Novi Gorici,
Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: neva.makuc@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0002-1526-5242

Učenjak Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844) in njegova zapuščina^{*}

IZVLEČEK

Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844), arheolog, starinoslovec in erudit, danes slovi kot začetnik Nacionalnega arheološkega muzeja v Čedadu, saj je med letoma 1817 in 1826 ob podpori cesarja Franca I. vodil izkopavanja v Čedadu in njegovi okolici, tudi v bližini reke Nadiže. Posvečal se je študiju zgodovine, numizmatike, genealogije, umetnostne zgodovine, cerkvene zgodovine ipd. Posebno pozornost je namenjal rimski materialni kulturni dediščini. Izkopavanja so potekala na območju, ki je bilo dve stoletji kasneje, leta 2011, vpisano na seznam svetovne kulturne dediščine UNESCO zaradi bogate zgodnjerednjeveške langobardske kulturne dediščine. Članek namerava opozoriti na grofovo rokopisno zapuščino, ki jo hranijo v posebnem fondu omenjenega muzeja in je tesno povezana z njegovimi izkopavanji na širšem čedajskem območju.

KLJUČNE BESEDE

Michele della Torre Valsassina (1757–1844), rokopisna zapuščina, Nacionalni arheološki muzej v Čedadu/Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli, Čedad/Cividale del Friuli, Beneška Slovenija, starinoslovje, arheologija, zgodovinsopisje

ABSTRACT

SCHOLAR MICHELE COUNT DELLA TORRE VALSASSINA (1757–1844) AND HIS LEGACY

Count Michele della Torre Valsassina (1757–1844), an archaeologist, antiquarian, and erudite, is now known as the pioneer of the National Archaeological Museum—Cividale del Friuli and as the head of archaeological excavations in Cividale del Friuli, its surroundings, and along the Nadiža/Natisone River, which took place between 1817 and 1826, with the support of Emperor Franz I. He devoted his life to studying history, numismatics, genealogy, art history, church history, and so on, with a particular focus on Roman material heritage. Rich in the early medieval Lombard cultural history, the area, in which the excavations were carried out, was added to the UNESCO World Heritage List two centuries later (in 2011). The article draws attention to the count's manuscript legacy, kept in a special collection of the above-mentioned museum and linked to his excavations in the wider Cividale area.

KEY WORDS

Michele della Torre Valsassina (1757–1844), manuscript legacy, National Archaeological Museum—Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli, Čedad, Cividale del Friuli, Slavia Friulana, antiquarianism, archaeology, historiography

^{*} Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa ARRS-NRU/P6-0052-0618-2017/3. Program je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

Članek namerava opozoriti na grofa Micheleja della Torre Valsassina, ki danes slovi kot začetnik pomembne muzejske ustanove, in sicer Nacionalnega arheološkega muzeja v Čedadu (Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli; MANC), ter na njegovo bogato in pestro zapuščino, ki jo hranijo prav tam. Na začetku 19. stoletja je namreč vodil organizirana arheološka izkopavanja na čedajskem območju. Bil je erudit in plodovit pisec, ki ga je pri raziskovanju preteklosti zaznamovalo široko gledišče. V nadaljevanju bomo opozorili na nekatera njegova rokopisna historiografska dela, ki so pomembna tudi za slovensko zgodovino.

Della Torre Valsassina se ni posvečal le študiju preteklosti, ampak tudi dejavnemu iskanju in zbiranju arheoloških predmetov. Pri tem ni bil osamljen. V 18. stoletju se je v Furlaniji več učenjakov posvečalo študiju in zbiranju materialnih preostankov, in sicer na območju Ogleja, Čedada in Zuglia.¹ Oglejski kanonik Giovanni Domenico Bertoli (1676–1763) je na primer zbiral gradivo na območju Ogleja. To je bilo pomembno za nastanek oglejskega lapidarija.²

Grof Michele della Torre Valsassina in njegovo delovanje

Michele della Torre Valsassina je bil član čedajske plemiške rodbine. Rodil se je v Pordenonu 9. septembra 1757 in umrl v Čedadu 27. januarja 1844.³ Šolal se je v jezuitskem kolegiju v Bologni in pozneje v Vidmu. Postal je barnabit in se leta 1776 preselil v Milan, kjer je opravljal različne naloge, med drugim je bil učitelj, podrektor kolegija Longone, vikar v kongregaciji sv. Barnabe itd. Posvečal se je študiju zgodovine ter posebno pozornost namenjal zbiranju dokumentov in diplomatiki. Sodeloval je z Angelom Fumagallijem, pomembnim strokovnjakom za paleografijo in diplomatiko. Prispeval je tudi k ureditvi tamkajšnjega arhiva sv. Barnabe. Leta 1801 je postal čedajski kanonik in se dokončno vrnil v rojstno Furlanijo, kjer se je posvetil raziskovalnemu delu. Zanimal se je za domoznanstvo, genealogijo, življenjepise, numizmatiko, umetnostno zgodovino itd.⁴ To se odraža tudi v njegovi bogati rokopisni zapuščini. Z eruditskim znanjem in nasveti je pomagal grofu Fabiu di Maniagu pri pisanju dveh njegovih del s področja umetnostne zgodovine, in sicer *Guida d'Udine in ciò che riguarda le tre belle arti sorelle* (Vodnik po Vid-

mu, ki se nanaša na tri sorodne likovne umetnosti; Videm 1825, 1839) in *Storia delle belle arti friulane* (Zgodovina furlanskih likovnih umetnosti; Benetke 1819, 1823).⁵

Začetek della Torre Valsassinovih organiziranih arheoloških izkopavanj je povezan z obiskom cesarja Franca I. v Furlaniji leta 1816. 27. aprila tistega leta je namreč vladar prispel tudi v Čedad. Michele della Torre Valsassina ga je vodil po čedajski stolnici. Po zaslugi njunega srečanja je cesar 15. julija 1816 odobril prva arheološka izkopavanja v Čedadu.⁶ 14. avgusta 1820 so bila odobrena še dodatna izkopavanja.⁷ V ozadju teh dejavnosti je bilo vprašanje, ali je Čedad rimskega izvora, torej identičen z nekdanjim mestom Forum Iulii, ali pa je nastal šele v času Langobardov v zgodnjem srednjem veku. To vprašanje je že dalj časa razdvajalo učenjake.⁸ Rimski izvor Čedada je med drugimi zagovarjal della Torre Valsassina.⁹ V zvezi s tem se je razhajal z Girolamom Asquinijem (1762–1837), ki je Forum Iulii povezoval z Zuglijem.¹⁰

Kot je izpostavila Sandra Dellantonio, je della Torre Valsassina sledil eruditskim teorijam 18. stoletja. Prepričan je namreč bil, da so bila vsa večja rimska mesta zgrajena po vzoru Rima, kar je bilo že takrat predmet kritik.¹¹ Della Torre Valsassina je med izkopavanji na čedajskem območju poskušal identificirati sedem gričev, na katerih naj bi po rimskem vzoru nastal antični Forum Iulii. Zaradi tega je v obdobju, ko so bile zelo cenjene zlasti rimske najdbe, pogosto napačno interpretiral najdišča. Menil je na primer, da je med izkopavanji našel kar osemindvajset templjev. Kasneje se je izkazalo, da je šlo le za en tak primer.¹² Della Torre Valsassina je torej veliko pozornosti posvečal rimski kulturni dediščini, zanimal pa se je tudi za langobardsko zgodovino, kot je vidno iz njegovih rokopisnih del.¹³ Izkopavanja so potekala na območju, ki je bilo dve stoletji kasneje, leta 2011, zaradi bogate zgodnjerednjeveške langobardske kulturne dediščine vpisano na seznam svetovne kulturne dediščine UNESCO.¹⁴ Kljub zgoraj omenjenim napačnim predpostavkam, ki so vodile njegovo raziskovalno delo, je pomen njegovih izkopavanj velik. Odkril je eno najstarejših langobardskih nekropol na obmo-

¹ Makuc, *Historiografija*, str. 92–95; Makuc, *Border identities*, str. 76.

² Marchetti, *Il Friuli*, str. 454–463.

³ Brozzi, Michele della Torre, str. 87.

⁴ Marchetti, *Il Friuli*, str. 1021; D'Andrea, Michele della Torre, str. 77–79; Buora, Torre Valsassina, str. 3373–3378; De Santi, Il Museo Archeologico, str. 94; Dellantonio, Michele della Torre, str. 47–100.

⁵ D'Andrea, Michele della Torre, str. 79–84, 94.

⁶ Prav tam, str. 85.

⁷ Torre Valsassina, *Storia degli Scavi*, str. 119. O tem tudi Brozzi, Michele della Torre, str. 90.

⁸ Scaloni, *Introduzione*, str. 19–33; Trebbi, Iacopo di Porcia, str. 140–141.

⁹ Makuc, *Historiografija*, str. 42, 44, 126; Makuc, *Border identities*, str. 47–48.

¹⁰ Dellantonio, Michele della Torre, str. 51–52.

¹¹ D'Andrea, Michele della Torre, str. 86–88; Buora, Torre Valsassina, str. 3376–3377; De Santi, Il Museo Archeologico, str. 94; Dellantonio, Michele della Torre, str. 52–53.

¹² Brozzi, Michele della Torre, str. 87–88; Brozzi, Togliano, str. 26–27.

¹³ Npr. MANC, *fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina*, 1/XIX/1, *Compendio di memorie*, str. 10 sl.

¹⁴ Več o tem vpisu: <https://whc.unesco.org/en/list/1318/>.

Nacionalni arheološki muzej v Čedadu
(foto: Neva Makuc).

ču Italije, in sicer nekropolo, imenovano Cella. Predmete, ki so bili najdeni v času izkopavanj, je dal na ogled javnosti v prostorih nekdanjega kolegija reda somaskov. To je bil začetek današnjega Nacionalnega arheološkega muzeja v Čedadu.¹⁵

Obravnavana izkopavanja niso zajela le Čedada, ampak tudi bližnje območje, na primer kraje Firmiano, Gagliano, Azzano, Ipplis, Orsaria, Togliano, Bottenicco, Premariacco, Moimacco, Rubignacco, Guspergo (*Gruspergo*), Senčur/Sanguarzo, Sv. Kvirin (Škurin)/s. Quirino in Prešnje (Priešenje)/Purgessimo.¹⁶ Dosegel je torej tudi območje, povezano z Beneško Slovenijo. Zaslužen je bil za odkritje železnodobnega grobišča v Špetru (Slovenov) oziroma Špietru/San Pietro al Natisone. V letih 1818 in 1819 je namreč našel dvanajst grobov, in sicer v bližini cerkvice sv. Kvirina in poti proti kraju Ažla/Azzida.¹⁷

Gre za območje, kjer so potekali zgodnjerednjeveški langobardsko-slovanski boji, ki so dolgoročno vplivali na obravnavani obmejni prostor.

Grof Michele della Torre Valsassina in njegova rokopisna zapuščina

Michele della Torre Valsassina je bil prvi ravnatelj v Nacionalnem arheološkem muzeju v Čedadu (Museo Archeologico Nazionale di Cividale), in sicer od ustanovitve muzeja leta 1817 do svoje smrti leta 1844.¹⁸ V muzeju hranijo tudi njegovo obsežno zapuščino, povezano z izvajanjem arheoloških izkopavanj. Gradivo je postalo dostopno javnosti v devetdesetih letih 20. stoletja.¹⁹ Gre za korespondenco, poročila, obračune, plačila, prošnje za financiranje arheoloških del, rodovnike itd. Sočasno z izkopavanji, ki so potekala med letoma 1817 in 1826,²⁰ je della Torre Valsassina v t. i. Delovnem dnevniku (*Giornale dei lavori*) dnevno beležil, kako napredujejo izkopavanja. Predmeti so opisani v t. i. Zvezkih (*Quaderni*) in v Mapah z risbami (*Tavole dei Disegni*).²¹ Pri tem so se posebno izkazali trije risarji, in sicer Antonio Carli ter Pellegrino in Antonio Gabrici, ki so zanj izdelali zelo lepe in natančne risbe.²² Fond vključuje tudi njegove rokopisne historiografske razprave, pisal je na primer o forojulskih škofih, Čedajskem evangeljarju, genealogijah itd.

To obsežno in raznoliko gradivo se hrani v štiriindvajsetih arhivskih škatlah in ni kronološko urejeno. Fond hrani tudi petnajst albumov z izredno lepimi, dokaj velikimi ilustracijami arheoloških najdb, ki so prišle na dan med arheološkimi izkopavanji na čedajskem območju pod vodstvom della Torre Valsassine. Kot je opozorila Alessandra Negri, so ti albumi sestavni del njegovega rokopisnega dela Zgodovina izkopavanj.²³

Pomemben del fonda so tudi t. i. neobjavljena dela (*Manoscritti inediti*). Gre za bibliografske enote, ki so tudi popisane kot take.²⁴ Posebnega pomena je že omenjeno rokopisno delo *Storia degli scavi praticati per Sovrana Risoluzione dal 1817 al 1826 in Cividale del Friuli e suo agro sotto la direzione del canonico*

¹⁵ Buora, Torre Valsassina, str. 3376; De Santi, Il Museo Archeologico, str. 93–95; Troi, Breve storia, str. 73; Colussa, Per una carta archeologica, str. 52.

¹⁶ Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 91–153 (prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5); Brozzi, Togliano, str. 25–32; Colussa, Per una carta archeologica, str. 30.

¹⁷ Pettarin, Necropoli dell'età del ferro, str. 70–73. O izkopavanjih v bližini cerkvice sv. Kvirina in o tem toponimu je della Torre Valsassina pisal v sedmem t. i. zgodovinskem pregledu (*prospetto storico*) dela Zgodovina izkopavanj (*Storia degli scavi*), ki se nanaša na izkopavanja med novembrom 1822 in 19. julijem 1823 (Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 143; prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Val-

sassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5). Slovenske oblike navedenih toponimov po Merku, Slovenska krajevna imena, in Pettarin, Necropoli dell'età del ferro, str. 69–85.

¹⁸ Colussa, La ricerca archeologica, str. 113; Troi, Breve storia, str. 73, 80.

¹⁹ D'Andrea, Michele della Torre, str. 77.

²⁰ Omenjena izkopavanja so potekala med 31. marcem 1817 in 30. julijem 1826 (MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, š. 3, ms. 21, str. 2).

²¹ Brozzi, Michele della Torre, str. 88–89.

²² De Santi, Il Museo Archeologico, str. 94.

²³ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina; ustni podatki: Alessandra Negri (MANC); opis t. i. albumov v: Franceschino, Soprintendenza per i beni (2003), brez paginacije.

²⁴ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina; ustni podatki: Alessandra Negri (MANC).

Co. Della Torre e Valsassina (Zgodovina izkopavanj, ki so se po vladarjevi resoluciji izvajala med letoma 1817 in 1826 v Čedadu in čedajskem podeželju pod vodstvom kanonika grofa della Torre in Valsassina). Ohranjeno je v več rokopisnih izvodih.²⁵ V uvodu je della Torre Valsassina izpostavil, da je 15. julija 1816 cesar Franc I. zaukazal izvedbo izkopavanj v Čedadu. Njihov namen je bil dokazati, da je Čedad rimskega in ne zgolj langobardskega izvora. Najdbe naj bi ovrgle vsak dvom o tem. Izrazil je prepričanje, da tako gotski kralj Teoderik kot langobardski kralj Alboin nista uničila rimskega mesta Forum Iulii, ampak sta izkoristila njegove prednosti.²⁶ Po uvodnem delu je vsebina razdeljena na dva dela, ki se navezujeta na dve vladarjevi resoluciji v zvezi z izkopavanji v Čedadu. Vsak del zajema štiri t. i. zgodovinske preglede (*prospetti storici*), neke vrste predstavitev izkopavanj v določenem časovnem obdobju.²⁷ Gre torej za skupno osem kronološko urejenih t. i. zgodovinskih pregledov, ki zajamejo obdobje od leta 1817 do leta 1826. Prvi obsega obdobje med 31. marcem in 31. avgustom 1817, drugi pa med 1. oktobrom 1817 in 17. januarjem 1818 in podobno gre tako naprej. Znotraj teh okvirov je della Torre Valsassina navajal, kdaj in kje je odkril določeno arheološko najdbo, na primer na vrtu plemiške rodbine Brandis, Canussio in podobno. Vključeni so tudi napotki o tem, v katerem albumu je na primer narisana določen omenjen predmet. To kaže, da gre za izredno izčrpen in pester fond, ki pa je vsebinsko povezan, zaokrožen in bogat. V delu je zabeležil tudi obiske kronanih glav, za katere je na licu mesta prikazal primer izvedbe arheološkega izkopavanja.²⁸ V delu *Zgodovina izkopavanj* je omenjal tri pomembne čedajske učenjake iz 15. in 16. stoletja, in sicer Nicoloja Canussia, Marc'Antonija Nicolettija in Belforta Miuttinija. Poznal je njihova rokopisna zgodovinska dela in si z njimi pomagal pri iskanju lokacij za izkopavanja.²⁹

Della Torre Valsassina je napisal veliko del, in sicer 138 zgodovinskih del, disertacij in krajših spisov. Še za časa življenja, leta 1829, je izšel njegov kompendij cerkvene in posvetne zgodovine.³⁰ Leta 1831 je v reviji *Archeografo triestino* objavil krajši spis o štirih tržaških škofih iz 13. stoletja.³¹ V zborniku *Monografie friulane offerte a monsignore Zaccaria Brizio arcivescovo di Udine* (Udine 1847) je bilo posthumno objavljeno njegovo delo *Illustrazione della chiesa aquileiese e del patriarcato* (Prikaz oglejske cerkve in [oglejskega] patriarhata).³² V tem spisu je predstavil zgodovino oglejske cerkve, ki jo je razdelil na osem obdobji. V skladu s tedaj uveljavljenim prepričanjem je začetke oglejske cerkve povezoval z obiskom evangelista Marka v Ogleju.³³

Večina del della Torre Valsassine je ostala neobjavljena. Kot je izpostavil Sandro Colussa, je v 19. stoletju, natančneje, sredi in v drugi polovici stoletja, prišlo do dveh pobud za objavo njegove Zgodovine izkopavanj, vendar sta bili obe neuspešni; prva zaradi pomanjkanja denarja, druga leta 1888 pa zato, ker je ministrstvo za javno šolstvo ocenilo, da je delo zastarelo zaradi predpostavke, da je bil Čedad zgrajen po vzoru mesta Rim.³⁴ V 19. stoletju se je namreč arheološka veda intenzivno razvijala.³⁵ Šele leta 1982 je Mario Brozzi, direktor čedajskega arheološkega muzeja med letoma 1977 in 1980,³⁶ v veliki meri objavil Zgodovino izkopavanj, in sicer na osnovi enega od rokopisnih izvodov, ki jih hrani Nacionalni arheološki muzej v Čedadu.³⁷ Objava sicer ni povsem popolna, saj so izločeni določeni odlomki.³⁸

Tisti del obravnavanega fonda, ki vsebuje della Torrejeva neobjavljena dela (t. i. *Manoscritti inediti*), obsega rokopise, ki se nanašajo na posamezna obdobja izkopavanj (že omenjeni t. i. zgodovinski pregledi (*prospetti storici*)), ter druge rokopise s področja arheologije, numizmatike, zgodovine itd. Gre na primer za spise *Storia del Capitolo dell'insigne Collegiata di s. Maria di Cividale del Friuli* (Zgodovina kapitlja znamenite cerkve sv. Marije v Čedadu), *Quadro di cenni storici e di monumenti delle diverse Nazioni che dominarono il Friuli dalla nascita di Gesù Cristo al corrente anno 1843* (Prikaz zgodovinskih dogodkov in spomenikov različnih nacij, ki so vladale Furlaniji

²⁵ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5. Navedeni rokopisni izvod št. 5 je nastal leta 1827, namenjen pa je bil Arheološkemu inštitutu v Rimu, katerega dopisni član je bil della Torre Valsassina. Na prošnjo omenjene ustanove je pridobil dovoljenje oblasti, da ji lahko posreduje izvod tega rokopisnega dela (MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5, str. III–IV).

²⁶ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5, str. XI.

²⁷ Omenjenemu izvodu dela Zgodovina izkopavanj so na začetku dodane transkripcije korespondence della Torre Valsassine z Arheološkim inštitutom v Rimu, na koncu pa še določeni specifični spisi, kot na primer *Maniera di tagliare, regolare e pulire i mosaici adoperata in questi scavi* (Način rezanja, urejanja in čiščenja mozaikov, ki je bil uporabljen pri teh izkopavanjih) (MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5).

²⁸ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, Storia degli scavi, št. 5, str. 177; ustni podatki: Alessandra Negri (MANC); Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 152.

²⁹ Torre Valsassina, Storia degli Scavi, str. 90, 97–98, 121 (prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/

XIX/5, Storia degli scavi, št. 5). O omenjenih učenjakih že v: Makuc, *Historiografija*, str. 40–43.

³⁰ D'Andrea, Michele della Torre, str. 79.

³¹ Torre e Valsassina, Biografia, str. 329–338.

³² O tem: D'Andrea, Michele della Torre, str. 79; Valentinelli, *Bibliografia*, str. 111.

³³ Torre e Valsassina, *Illustrazione della Chiesa Aquileiese*, str. 3–5. O tem tudi MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/1, Compendio di memorie, str. 14–15.

³⁴ Colussa, *La ricerca archeologica*, str. 118, 136–137.

³⁵ O metodološki »revoluciji« na tem področju: Díaz-Andreu, *A World History*, str. 391–397.

³⁶ Troi, *Breve storia*, str. 78, 80.

³⁷ Objava v Brozzi, Michele della Torre, str. 90–153.

³⁸ Brozzi, Michele della Torre, str. 87.

od Kristusovega rojstva do leta 1843), *Compendio di memorie e storie delle persone illustri letterate, e di quelle distinte in belle arti, della città di Cividale del Friuli* (Kompandij spominov in zgodb uglednih čedajskih književnikov in umetnikov) ter mnoge druge.³⁹ V omenjenem kompandiju, obsežnem spisu v dveh delih, je della Torre Valsassina najprej predstavil zgodovino Čedad in Furlanije od antike do leta 1840, s posebnim poudarkom na oglejskih patriarhih, nato pa osebe, ki so se odlikovale na najrazličnejših področjih in so bile iz Čedada oziroma so tam vsaj določen čas delovale. Tako je predstavil Rufina, Pavla Diakona, številne oglejske patriarhe itd.⁴⁰

V štiriindvajsetih mapah hranijo še druge njegove rokopisne spise. V krajšem rokopisnem spisu *Scrittura responsiva sulla denominazione del castello di Duino nel Carso* (Spis o poimenovanju gradu Devin na Krasu) iz leta 1830 je predstavil genealogijo lastnikov devinskega gradu in izvor njegovega imena.⁴¹ V rokopisni razpravi *Dissertazione sopra i vescovi giuliesi detti ancora forogiuliesi* (Disertacija o julijskih škofih, imenovanih tudi forojuljski) iz leta 1814 je

Pogled na Čedad, Hudičev most in reko Nadižo
(foto: Neva Makuc).

obravnaval shizmo Treh poglavij, sinodo v Mantovi ter uveljavitev dveh patriarhatov v severnojadran-skem prostoru. Posebno pozornost je posvečal dejanskim sedežem oglejskih patriarhov, pri čemer se je opiral na *Zgodovino Langobardov* Pavla Diakona, pa tudi na delo *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis* (1740) Bernarda Marie de Rubeisa, na delo Francesca Berrette o omenjeni shizmi z naslovom *Dello scisma de' tre capitoli* (1770) itd. Patriarh Fortunat naj bi se v 7. stoletju zaradi varnosti zatekel v Krmin, ki je bil tedaj utrjen grad. Kasneje se je škof Fidentius iz Zuglia preselil v Čedad. Od tam je na začetku 8. stoletja njegovega naslednika Amatorja pregnal oglejski patriarh Kalist, ki se je sam iz Krmina preselil v Čedad in v mestu ob Nadiži zgradil patriarhalno palačo, ki jo je kasneje (1511) uničil potres. Po Kalistu naj bi oglejski patriarhi v Čedadu bivali še naslednjih skoraj pet stoletij, dokler se niso v 13. stoletju preselili v Videm. Pri tem je della Torre Valsassina izpostavil, da so že določeni avtorji in tudi njegova izkopavanja dokazali, da je Forum Iulii (*Forogiulio*) Čedad, ne pa Zuglio Carnico, kot so mislili nekateri avtorji.⁴² Z besedo julijski (*giuliese*) se je della Torre Valsassina navezoval na Zuglio Carnico, po Pavlu Diakonu *Castrum Iuliese*.⁴³ S tem je učenjak ponovno izpostavil tematiko, ki se mu je zdela posebno pomembna, torej zagovarjanje istovetnosti nekdanjega kraja Forum Iulii in Čedada.

Pri določanju lokacije antičnega mesta Forum Iulii se je della Torre Valsassina močno razhajal z grofom Girolamom Asquinijem (1762–1837), ki je Forum Iulii povezoval z Zuglijem.⁴⁴ Asquini je skupaj z barnabitom Angelom Mario Cortenovsem (1727–1801) raziskoval na območju Ogleja in Zuglia. Oba sta bila prepričana, da je bil Zuglio nekdanji Forum Iulii. Asquini pa je pri raziskavah posegal tudi po manj verjetnih etimologijah in celo falsificiranju napisov.⁴⁵ Tovrstno zmotno enačenje je sicer zaznamovalo več učenjakov vse od humanizma dalje. Pojavljale so se tudi domneve, da naj bi šlo za Videm.⁴⁶ Della Torre Valsassina je v delu *Zgodovina izkopavanj (Storia degli Scavi)* z zadoščenjem poudaril, da so njegova izkopavanja dokazala, da je prav

³⁹ Popis njegovih rokopisnih del v Franceschino, *Soprintendenza per i beni* (2004), str. 1–10, in deloma tudi v Brozzi, *Bibliografia*, str. 259–262.

⁴⁰ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/1, *Compendio di memorie*, in 1/XIX/2, Parte II.

⁴¹ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 6.

⁴² MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 2, str. 6–12, 23–24, 30–31; šk. 3, ms. 6, str. 10–15, 24, 30. Prim. Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, knj. VI, pogl. 51; *Chronicon Patriarcharum Aquilejensium*, Appendix, str. 8. O dejanskih sedežih oglejskih patriarhov je della Torre Valsassina pisal tudi v MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/1, *Compendio di memorie*, str. 36.

⁴³ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 2, str. 6, 11; šk. 3, ms. 6, str. 14.

⁴⁴ Dellantonio, Michele della Torre, str. 51–52.

⁴⁵ Pastres, Asquini, str. 320–321; Donazzolo, Cortenovis, str. 825–830.

⁴⁶ Makuc, *Historiografija*, str. 29, 32, 90, 94, 126, 127, 178, 179, 189; Makuc, *Border identities*, str. 39, 41–43, 47–48, 79, 112, 158, 159. Več o teh historiografskih razhajanjih: Scaloni, *Introduzione*, str. 19–33; Trebbi, Iacopo di Porcia, str. 140–141.

Čedad identičen z mestom Forum Iulii. Ustanovitev mesta je povezal z Julijem Cezarjem.⁴⁷ Zelo odločno je proti Asquiniju nastopil v rokopisnem delu *Annotazioni sull'Opuscolo del Nob[ile]. K[avaliere] Co[n]te Girolamo Asquini stampato in Verona nella Tipografia di Pietro Bisesti 1827. Sopra il Forogiulio voluto da esso essere il Zuglio nella Cargna* (Zapiski h knjižici grofa Girolama Asquinija (natisnjeni v Veroni v tiskarni Pietra Bisestija leta 1827) o Forumu Iulii, ki naj bi bil po njegovem mnenju Zuglio v Karniji). Očital mu je, da ni počakal na objavo njegove *Zgodovine izkopavanj*, čeprav naj bi ga na primernost tega opozoril že videmski tiskar Luigi Mattiuzzi, temveč naj bi raje stremel po slavi ter v knjižici podal več protislovij in ponaredb.⁴⁸ To odraža živahnost, ki je zaznamovala razprave takratnih eruditov in starinoslovcev v zvezi z antičnimi najdbami in lokalizacijo antičnih krajev.

V fondu je tudi krajši opis Čedada, ki ga je della Torre Valsassina sestavil, ko je 4. maja 1828 Čedad obiskal Costantino Vallardi, ki je pripravljal potopis po Italiji. Della Torre Valsassina je za Vallardija pripravil rokopis, v katerem je med drugim omenil čedajski samostan S. Maria in Valle, rimsko in langobardsko preteklost mesta, slikarska dela znanih avtorjev ter dragocene rokopise, ki jih hranijo v Čedadu. Med slednjimi je izpostavil znameniti Čedajski evangeliar.⁴⁹ Ta opis naj bi bil nato povzet v dopolnjenih izdajah obsežnega dela *Itinerario d'Italia, o sia Descrizione dei viaggi per le strade più frequentate sì per posta che altrimenti alle principali città d'Italia* (Potopis po Italiji oziroma Opis potovanj po najbolj prometnih cestah za poštne povezave ali v smeri največjih italijanskih mest) Giuseppeja Vallardija.⁵⁰ Della Torre Valsassina je v svojem opisu izpostavil, da je Čedad nekdanje mesto Forum Iulii, v Vallardijevem potopisu pa je zgolj navedeno, da nekateri ti mesti povezujejo.⁵¹

Della Torre Valsassina se je posvetil tudi preučevanju znamenitega Čedajskega evangeliarja, ki je imel v srednjem veku poseben pomen. Vanj se je podpisalo tudi več uglednih romarjev, ki so prihajali z nemških, italijanskih in slovanskih območij.⁵² V rokopisnem delu *Catalogo ragionato Dei Nomi Degli Imperatori d'Oriente, e d'Occidente, Dei Re', e Duchi Longobardi, Dei Patriarchi, Vescovi e Conti Inseriti Nel Codice Evangelinario Membranaceo Forogiuliense*

Manoscritto dal V. al VII. Secolo (Kronološko urejeni katalog imen vzhodnih in zahodnih cesarjev, langobardskih kraljev in vojvod, patriarhov, škofov in grofov, vnesenih v rokopisni kodeks Čedajski evangeliar od 5. do 6. stoletja) iz leta 1812 je opisal ta kodeks in njegovo zgodovino ter predstavil določene ugledne osebe, katerih imena so bila dopisana v kodeks.

V fondu hranijo tudi rokopisni spis, v katerem je della Torre Valsassina opisal prihod cesarja Franca I. v Čedad aprila 1816. Opisal je, kako so se pripravljali na vladarjev prihod. Ceste in ulice so uredili in ometali, pobelili stavbe ter odstranili zidove in robove stavb, ki so oteževali prehod. Postavili so tudi slavalok z napisi in simboli, povezanimi s habsburško vladarsko hišo. Cesar je nato 23. aprila prispel v Videm, 27. aprila po 7. uri zjutraj pa je skozi Vrata sv. Petra prispel v Čedad. Pred omenjenimi mestnimi vrati je bilo razporejenih sto kmetov iz Beneške Slovenije (»n. 100 contadini della Schiavonia«), ki so bili vsi enako oblečeni in so na roki nosili žalni trak. Malo pred tem (7. aprila) je namreč preminila cesarjeva tretja soproga Marija Ludovika. Cesar se je v mestu zadržal dobre tri ure in v tem času obiskal stolnico ter si ogledal več dragocenih rokopisov, tudi Čedajski evangeliar, v katerega se je podpisal. Obiskal je tudi druge čedajske znamenitosti.⁵³

Zaključek

Pričujoči članek je na kratko predstavil čedajskega kanonika Micheleja della Torre Valsassine, ki je bil zaslužen za začetek organiziranih arheoloških izkopavanj na čedajskem območju, tudi v bližini Nadiže. Gre za pomembnega raziskovalca širšega slovensko-italijanskega obmejnega območja. Pri tem velja spomniti na besede arheologov Ane Kruh in Mihe Mlinarja, da je omenjeno obmejno območje med rekama Nadižo in Sočo tudi z arheološkega vidika kulturno-zgodovinsko povezano.⁵⁴

Članek je želel bralce opozoriti na grofovo bogatost in pestro zapuščino, ki jo hranijo v Nacionalnem arheološkem muzeju v Čedadu. Njegova zapuščina in mnoga njegova rokopisna dela odražajo njegovo široko zanimanje za preteklost, ki je zajemalo tako zelo oddaljena kot bližja zgodovinska obdobja ter se širilo na področje arheologije in zgodovine. Podobno kot pri mnogih drugih njegovih sodobnikih, zlasti učenjakih 18. stoletja, je njegovo zanimanje za preteklost težko zamejiti. V zgodovinskih delih je namreč obravnaval različne tematike, pri čemer so nekatere pomembne tudi za slovensko zgodovino (na primer Čedajski evangeliar, oglejski patriarhi, genealogije plemiških rodbin itd.). Pomemben torej ni le

⁴⁷ Torre Valsassina, *Storia degli Scavi*, str. 151, 153. Prim. MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, 1/XIX/5, *Storia degli scavi*, št. 5.

⁴⁸ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 21, str. 4–5.

⁴⁹ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 3, ms. 24, brez paginacije.

⁵⁰ Costantino in Giuseppe Vallardi sta pripadala znani družini, ki se je v Milanu in Benetkah ukvarjala s tiskarstvom in prodajanjem knjig (Marazzi, Vallardi).

⁵¹ Vallardi, *Itinerario*, str. 171–172.

⁵² Scaloni, *Il Codex*, str. 13–28; Scaloni, *L'evangelario di San Marco*, str. 7–11; Scaloni, *L'Evangelario »forogiuliese«*, str. 3–13; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 42–43.

⁵³ MANC, fond Manoscritti Michele della Torre Valsassina, šk. 9, ms. 29, brez paginacije.

⁵⁴ Kruh in Mlinar, *Brezmejnost arheologije*, str. 190, 195.

za zgodovino arheološke vede, ampak tudi zgodoviniopisja.⁵⁵

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu)
Manoscritti Michele della Torre Valsassina.

USTNI VIR

Dott.ssa Alessandra Negri, MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), oddelek Knjižnica in arhivi (Biblioteca e archivi).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Brozzi, Mario: Bibliografia altomedievale cividalese: storia, arte e archeologia. *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1994, št. 74, str. 259–272.

Brozzi, Mario: Michele della Torre e la sua «Storia» degli scavi (1817–1826). *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1982, št. 62, str. 87–154.

Brozzi, Mario: Togliano: un antico villaggio rurale. *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1994, št. 74, str. 25–41.

Buora, Maurizio: Torre Valsassina (Della) Michele, barnabita e poligrafo. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 2 L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 3373–3378.

Chronicon Patriarcharum Aquilejensium, quod in Tabulario Capituli in Civitate Forojulii adservatur. V: Rubeis, Bernardo Maria de: *Monumenta ecclesiae Aquileiensis: cum appendice, in qua vetusta Aquileiensium patriarcharum rerumque foroiulien-sium chronica*. Argentinae [i. e. Venezia], [Giam-battista Pasquali] 1740, Appendix, str. 6–8, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11348525?page=1>.

Colussa, Sandro: La ricerca archeologica nel territorio di Cividale tra la seconda metà dell'Ottocento e i primi decenni del Novecento. *Alexander Wolf*

tra Piemonte e Friuli: archeologia, linguistica, storia e cultura nel secondo Ottocento (ur. Lorenzo Di Leonardo). Udine: Forum, 2009, str. 113–146.

Colussa, Sandro: Per una carta archeologica dell'agro di Forum Iulii in epoca longobarda (568–774). L'uso delle fonti bibliografiche e della cartografia storica in ambiente GIS. *Itinerari storico archeologici per la conoscenza del Friuli longobardo (Rivista di topografia antica. Supplemento 9)*; ur. Sandro Colussa, Davide Gherdevich in Sara Gonizzi Barsanti). Galatina: Mario Congedo editore, 2015, str. 27–58.

D'Andrea, Rosanna: Michele della Torre e Valsassina (1757–1844) erudito »antiquario« a Cividale. *Forum Iulii. Annuario del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*, 22, 1998, str. 77–96.

De Santi, Chiara: Il Museo Archeologico di Cividale del Friuli. Dalla fondazione agli sviluppi attuali. I parte. *Forum Iulii. Annuario del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*, 36, 2012, str. 93–122.

Dellantonio, Sandra: Michele Della Torre Valsassina e Giovanni Gortani, due archeologi dell'Ottocento in Friuli Venezia Giulia. *L'Archeografo triestino: raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria, serie 4*, 58 (106), 1998, str. 47–100.

Díaz-Andreu, Margarita: *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: University press, 2007 (DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199217175.001.0001>).

Donazzolo, Cristina: Cortenovis Angelo Maria, erudito. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 2 L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 825–830.

Franceschino, Claudia: *Soprintendenza per i beni architettonici e per il paesaggio e per il patrimonio storico, artistico e demoetnoantropologico del Friuli Venezia Giulia. Archivi e Biblioteca di Cividale del Friuli. Biblioteca ex Capitolare. Fondo Manoscritti Michele della Torre Valsassina*. [...] [Album]. Ne-objavljen popis hrani MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), 2003.

Franceschino, Claudia: *Soprintendenza per i beni architettonici e per il paesaggio e per il patrimonio storico, artistico e demoetnoantropologico del Friuli Venezia Giulia. Archivi e Biblioteca di Cividale del Friuli. Fondo Manoscritti Michele della Torre Valsassina*. [...] *Inventario dei volumi manoscritti con segnatura 1/XIX/1–71, ad integrazione della descrizione a cura di Daniele Stringher* [...]. Ne-objavljen popis hrani MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), 2004.

Kruh, Ana in Mlinar, Miha: Brezmejnost arheologije med Nadižo in Sočo. *Trinkov koledar za leto 2008*.

⁵⁵ Prispevek je posvečen arheologu Dragu Svoljšaku (roj. 1941), ki je pomembno zaznamoval arheologijo današnjega slovensko-italijanskega obmejnega prostora. Posebno zahvalo dolgujem dott.ssi Alessandri Negri iz Državnega arheološkega muzeja v Čedadu (MANC – Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli) za izčrpan predstavitev obsežnega fonda Rokopisi Micheleja della Torreja Valsassina (*Manoscritti Michele della Torre Valsassina*) in dragoceno pomoč pri konzultiranju literature in gradiva, ki ga hrani MANC.

- Čedad: Kulturno društvo »Ivan Trinko«, 2007, str. 190–195.
- Makuc, Neva: *Border Identities in the Early Modern Period. Venetian Friuli and the Habsburg County of Gorizia mirrored in contemporary historiography*. Berlin: Peter Lang, 2021 (DOI 10.3726/b17741).
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Marazzi, Elisa; Vallardi. *Dizionario Biografico degli Italiani Volume 98 (2020)*. https://www.treccani.it/enciclopedia/vallardi_%28Dizionario-Biografico%29/.
- Marchetti, Giuseppe: *Il Friuli: uomini e tempi*. 3. izd. [S. l.]: Del Bianco, 1979.
- Merkù, Pavle: *Slovenska krajevna imena v Italiji: priročnik = Toponimi sloveni in Italia: manuale*. Trst: Mladika, 1999.
- Pastres, Paolo; Asquini Girolamo, archeologo. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 2 L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalton, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 320–322.
- Pavel Diakon (Paulus, Diaconus): *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)* (prev. Fran Bradač, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar). Maribor: Obzorja, 1988.
- Pettarin, Silvia: *Necropoli dell'età del ferro a San Pietro al Natisone = Železnodobno grobišče iz Špietra v dolini Nadiže. Terre d'incontro: contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isonzo dall'antichità al medioevo: atti della giornata internazionale di studi, S. Pietro al Natisone, 26 novembre [!]* 2005 = *Kraji srečanj: stiki in izmenjave vzdolž Nadiških in Soške doline od antike do srednjega veka: zapiski z mednarodnega študijskega dne v Špetru, 26. novembra 2005*. Cividale del Friuli: Most, Associazione Don E. Blanchini, 2007.
- Scalon, Cesare: *Il Codex Forojuliensis e la sua storia. Il Vangelo dei principi. La riscoperta di un testo mitico tra Aquileia Praga e Venezia* (ur. Giordano Brunettin). Udine: Paolo Gaspari editore, 2001, str. 13–28.
- Scalon, Cesare: *Introduzione*. V: Canussio, Niccolò: *De restitutione patriae* (ur. Orio Canussi). Udine: Casamassima editore, 1990, str. 19–33.
- Scalon, Cesare: *L'Evangelario »forogiuliese«. I libri dei patriarchi. Un percorso nella cultura scritta del Friuli medievale* (ur. Cesare Scalton). Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, Istituto Pio Paschini per la storia della chiesa in Friuli, 2014, str. 3–13.
- Scalon, Cesare: *L'evangelario di San Marco* (ur. Cesare Scalton). Udine: P. Gaspari, 1999, str. 7–11.
- Štih, Peter in Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter: *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura [Elektronski vir]*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Sistory, 2008, <http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf>.
- Torre e Valsassina, Michele della: *Biografia di quattro vescovi, che governarono la chiesa di Trieste nel XIII. secolo*. V: D'Ottavio Fontana, Carlo. *Illustrazione d'una serie di monete dei Vescovi di Trieste. Archeografo Triestino*, 1831, št. 3, str. 329–338.
- Torre e Valsassina, Michele della: *Illustrazione della Chiesa Aquileiese e del Patriarcato. Monografie friulane offerte a monsignore Zaccaria Bricito arcivescovo di Udine*. Udine: tip. Vendrame, 1847, samostojna paginacija.
- Torre Valsassina, Michele della: *Storia degli Scavi praticati per sovrana risoluzione dal 1817 al 1826 in Cividale del Friuli e suo agro sotto la direzione del Canonico Michele conte della Torre Valsassina (1827)*. V: Brozzi, Mario: *Michele della Torre e la sua «Storia» degli scavi (1817–1826). Memorie Storiche Forogiuliesi*, 1982, št. 62, str. 90–153.
- Trebbi, Giuseppe: *Iacopo di Porcia, feudatario e umanista. Studi in onore di Giovanni Miccoli* (ur. Liliana Ferrari). Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2004, str. 115–141.
- Troi, Marzia: *Breve storia del Museo Archeologico di Cividale del Friuli attraverso l'attività dei suoi direttori. Forum Iulii. Annuario del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*, 24, 2000, str. 73–83.
- Valentinelli, Giuseppe: *Bibliografia del Friuli*. Bologna: Forni, 1969 (faks. izd. Venezia: Imp. Accademia delle scienze di Vienna, 1861).
- Vallardi, Giuseppe: *Itinerario d'Italia, o sia Descrizione dei viaggi per le strade più frequentate sì per posta che altrimenti alle principali città d'Italia [...] corredato di sedici carte topografiche*. 22. popr. in dop. milanska izd. Milano, Venezia: Pietro e Giuseppe Vallardi, 1837.

SPLETNI VIR

<https://whc.unesco.org/en/list/1318/>

S U M M A R Y

Scholar Michele Count della Torre Valsassina (1757–1844) and his legacy

The article provides a succinct portrait of the canon of Cividale del Friuli, Count Michele della Torre Valsassina (1757–1844), an archaeologist, antiquarian, erudite, and scholar. Like many of his contemporaries, especially eighteenth-century scholars,

he entertained an all-embracing interest in the past and left an indelible mark not only on the history of archaeology but also on the history of historiography.

Count Michele della Torre Valsassina is now primarily known as the founder of the National Archaeological Museum—Cividale del Friuli and as the head of archaeological excavations in Cividale del Friuli, its surroundings, and along the Nadiža/Natisone River, which took place between 1817 and 1826, with the support of Emperor Franz I. He put his finds on public display. The excavations, among others, unearthed an Iron Age burial site at San Pietro al Natisone, formerly San Pietro degli Slavi (Špeter or Špieter Slovenov). Della Torre Valsassina devoted a great deal of attention to Roman material heritage, partially in the desire to address the long-standing question regarding the location of the Roman town of Forum Iulii. Rich in the early medieval Lombard cultural history, the area, in which the excavations were carried out, was added to the UNESCO World Heritage List two centuries later (2011).

The article highlights Della Torre Valsassina's abundant and ramified legacy, kept in a special collection of the National Archaeological Museum—Cividale del Friuli. The count devoted his life to studying biographies and genealogies, numismatics, art history, church history, and so on, that took him

beyond the bounds of his native town. Particularly noteworthy is his manuscript work *Storia degli scavi praticati per Sovrana Risoluzione dal 1817 al 1826 in Cividale del Friuli e suo agro sotto la direzione del canonico Co. Della Torre e Valsassina* (The History of Excavations (1817–1826), Carried Out in Cividale del Friuli and Its Surroundings under the Leadership of the Canon, Count Della Torre Valsassina, in Accordance with Sovereign Resolution), preserved in several copies. Whereas many of his other manuscripts have also been preserved, the article draws attention to those that could be interesting for Slovenian researchers. For example, in his brief manuscript treatise *Scrittura responsiva sulla denominazione del castello di Duino nel Carso* (A Treatise on the Designation of Duino Castle in the Karst) from 1830, he discussed the genealogy of the owners of the above-mentioned castle and the origin of its name. And in his manuscript *Dissertazione sopra i vescovi giuliansi detti ancora forogiuliansi* (The Dissertation on Bishops of Iulius or, rather, of Foro Iulii) from 1814, he deliberated on the Schism of the Three Chapters, the Synod of Mantua, and the establishment of two patriarchates in the northern Adriatic region. He devoted special attention to the actual sees of Aquileian patriarchs, studied the Gospel of Cividale, and so forth.